

טעמע יעהופעט

33

ДУХ І ЛІТЕРА

Київ 2023

ББК 84.5Є
Я5Є31

Центр досліджень історії та культури
східноєвропейського єврейства

РЕДКОЛЕГІЯ

Валерія Богуславська, Костянтин Сігов,
Світлана Сімакова, Анна Уманська (*відповідальний секретар*),
Леонід Фінберг (*голов. ред.*)

У дизайні обкладинки використано графічні роботи Віктора Гукайла,
в оформленні шмуцтитулів – світлини Данила Антонюка
та Вікторії Івлевої

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2023

ВІЙНА

Олена Стяжкіна

ЗЛІ СЛОВА ПРО «РІЧНИЦЮ»

Олена Стяжкіна, письменниця, докторка історичних наук, засновниця громадського руху «Деокупація. Повернення. Освіта», членкиня Українського PEN.

«Доброго дня, це гостьова редакторка радіо. Ми хочемо записати з вами та нашим журналістом Т. розмову про річницю російської агресії. Чи можливо це?»

Ні. Це неможливо. Неможливо бути журналістом і вважати, що річниця – від 24 лютого 2022.

Ні. Це неможливо, коли журналіст Т. у студії в Києві дозволяє собі проводити бесіди про «річниці» процесів, яких він не бачив на власні очі. Не був на фронті. Не сплатив свою ціну. Хоча... Ціну, можливо, сплатив. Але не зрозумів нічого.

Ні. Це неможливо. Неможливо знову та знову грати у чужі ігри. Ми б ніколи не вистояли без підтримки Заходу та цілого світу. І маємо бути вдячними. Але ж не настільки, щоб поему про Мазепу знову писали Байрон та Гюго. А по той бік поребрика – черговий Пушкін.

Хто краще, ніж ми, знаємо, коли та як почалася війна? Хто став її першими героями й жертвами?

Як цих жертв убивали на вулицях Харкова, Донецька, Одеси, Горлівки? Як убивали перших героїв у Криму?

Як крали і гвалтували? Як убивали волонтерів? Як катували в концтаборі «Ізоляція»? Як викрадали, ув'язнювали та знищували кирилли?

Кого ми вимінювали всі ці роки, якщо війна розпочалася рік тому?

Іловайськ, аеропорт, Дебальцево – зітремо їх на поталу масового усвідомлення того, що війна у лютому 2022-го дістала всіх?

Україна ніколи не бомбила умовний Донбас усі ці роки. Кремль зробив шалену кількість кривавих замальовок, щоб показати відмінності між тим, як воно є – бомбити та ні. Донецьк і Маріуполь. Луганськ і Лисичанськ. Я не буду продовжувати. Україна ніколи не зробила такого пекла з містами, які вісім років перебували в окупації. І з людьми, які там жили. Однак від російської зброї – навіть у дні такої-сякої тиші – гинули наші воїни. Майже щодня.

Той, для кого війна почалася рік тому, ніколи не бував на цвинтарі? Добре, не на цвинтарі. Біля стіни Михайлівського собору?

Дурна звичка і небезпечна звичка – не мати власного голосу. Але пролити стільки крові саме за те, щоб наш голос був відчутним, і знову дозволити викреслити з нашої історії «неприємне» для Заходу нагадування про їхню сліпоту, слабкість, корумпованість (от ніде правди діти), за їхнє «путінферштерство», за внутрішню згоду на «право сильного»?

Немає праски, звідки б не тягнуло отою «річницею». Звісно, це дуже круто писати та говорити в унісон з мастодонтами та ніби справжніми журналістами великих – у всіх сенсах – західних видань. Та і якось «невдобно» тепер нагадувати їм, що Україна спливає кров'ю і територіями з 2014-го. Незручно ставити у провину вікопомну риторику «громадянського конфлікту» та «бажань народу Криму й народу Донбасу».

Так, замість вибачень ми тепер отримуємо зброю. І станом на зараз вона є саме тим, що нам треба найбільше.

Але чи не плануємо ми жити далі? У тому світі, де крапки мають бути поставлені там, де вони мають стояти, а не там, де для них є точка згоди «великих гравців».

ВИХІД: ВИМУШЕНІ ЕВАКУАЦІЯ ТА ЕМІГРАЦІЯ

Інтерв'ю Павла Журавля з біженцями та волонтерами

Повномасштабне вторгнення Росії стало причиною від'їзду мільйонів українських громадян. Один зі струменів цього величезного людського потоку – єврейські біженці. Разом із українськими сусідами вони тікають геть, кидаючи будинки та майно. До 24 лютого 2022 року практично 90 % євреїв України проживало в чотирьох найбільших містах країни – Києві, Харкові, Одесі та Дніпрі. Війна безпосередньо торкнулася цих міст, результатом стала внутрішня та зовнішня міграція євреїв і нова хвиля алії, яку в Ізраїлі вже назвали воєнною. Перед читачем – переживання тих, хто тікав, і тих, хто допомагав рятуватися.

Павло Журавель

Інтерв'ю з Велвлом Черніним

Розкажи, будь ласка, про себе.

Мене звати Велвл Чернін, я єврейський поет, етнограф, перекладач і літературознавець. Народився в Москві 1958 року. Майже тридцять три роки мешкаю в Ізраїлі. Моя мати з Полтавщини, з Пирятина, тому я можу розмовляти українською мовою трішечки, не надто ідеально. Нині я співробітник Єврейської

Агенції Сохнут¹. Я працював з біженцями (переважно єврейськими, але не тільки єврейськими) з України. Після початку війни, у березні, був у Закарпатті, потім двічі протягом трьох тижнів, зокрема в Молдові, проводив роботу з біженцями з України.

Ти думав, що буде війна?

Я думав, що дійде до війни. Навіть в 2014 році, коли приїздив до України. Бачив біженців з Криму, побував у Маріуполі. Потім я працював, останні два-три роки як емісар Єврейської Агенції саме в Росії та Білорусі, тому бачив, куди все це рухається. Перспективи були дуже негативні, але, як і всі, не міг повірити, що війна стане саме такою. І тут я побачив кадри з Харкова, коли зустрів біженців з Харкова на Закарпатті, на самому початку, а потім в Угорщині та Молдові. Вони мені розповідали, що там відбувається.

Я згадував свою матір. Коли почалася війна, яку тоді називали Великою Вітчизняною, з Чернігова вони евакуювалися до Харкова, радянська армія тримала його якийсь час. Мама мені розповідала, як їх бомбардували і все таке. Я думав: якби моя мати була би жива зараз і все це побачила... Неможливо уявити, мені також. Коли я чув, що російські окупанти на Полтавщині, десь біля Гребінки, Пирятина і Кременчука... Я знав як історик, я відчував, що все йде до війни, але не міг уявити, що вони такі дурні й такі жорстокі.

Ніхто не міг уявити. Скажи, де ти знаходився двадцять четвертого?

Двадцять четвертого лютого я був в Ізраїлі, у своєму селищі Кфар-Ельдад, в Юдейській пустелі, недалеко від Єрусалима. Значна частина наших мешканців – єврейські репатріанти

¹ Єврейське агентство, або Сохнут – міжнародна сіоністська організація з центром у державі Ізраїль, яка займається репатріацією в Ізраїль (алія) та допомогою репатріантам.

і буде час на радість добрі люди
в потоках поховаються сніги
і буде мир і все у мирі буде
немов роса загинуть вороги

* * *

Найбільше вірю в імена живі
які в молитві аж бринять часами
мов струни світла в молодій траві
мов струни серця десь під небесами
і діється радіється крізь нас
велике перетворення заради
любові

перемінюючи час
на позачасні митей міріади

* * *

під сузір'ями чорні від горя розгнівані пущі
де несущі і сущі дерева живі невмирущі
як розгнівані люди як люди що люди усюди
як дерева живі невмирущі розгнівані люди
навіть люди в містах й на початку кінця й на синаї
де начало начал купина де ніщо не минає
не минає мойсей і начало начал і скрижалі
у началі начал ми розгнівані в суцшому й далі
ми розгнівані спершу німуємо перш ніж кричати
ми усе що в началі начал достеменно почате
нам невпійманим світять сузір'я у гніздах і птиці
що літають між ними і білі нагі блискавиці
понад пущами ходять аж чорні від горя і горні
до земних промовляють небесні розгнівані корені

Віта Сусак

МІЖ САРКАЗМОМ І СПІВЧУТТЯМ: українське мистецтво в амплітудах війни

Ця стаття була опублікована у спеціальному випуску швейцарського журналу «Religion & Gesellschaft in Ost und West» (2023, № 1–2), присвяченому річниці російського вторгнення. Написаний за межами України текст був зорієнтований на читача, який не чує звуків сирен і не ховається від ракет. Який, поза сумнівом, співчуває, обурюється, іноді фінансово допомагає, але швидко повертається до проблем і радостей власного життя. Адже ця війна – далеко від нього не тільки географічно, але й ментально, це – не його війна, а просто ще одна війна в історії людства. В цій всесвітній історії воєн досліджені механізми, що призводять до нищення одних людей іншими, але не знайдена протидія. Війна збільшує амплітуду почуттів, вчинків до максимуму і видає, вичавлює, викидає нові твори мистецтва.

Як відреагували українські художники на російське вторгнення в Україну?

Як усі нормальні люди.

Шок, не вірилося, що це – реальність, хотілося відкрутити час назад до 24 лютого 2022 року.

Біль, від безсилля зупинити цю жорстоку агресію.

Усвідомлення, що прагнуть не просто завоювати, а знищити все українське.

Злість і спротив. «Як би важко нам не було, але вже точно не буде соромно»¹, – сказав український головнокомандувач Валерій Залужний.

«Україна була створена більшовицькою Росією, (...) ми готові показати, що значить справжня декомунізація»², – цей імперський посил путіна засів у голови росіян, засмічені багатолітньою пропагандою їхнього радіо та телебачення. Москва пояснила мету: повернути колишню велич Росії. Якою ціною? Що це змінить у їхньому повсякденному житті? Ці питання не ставилися.

Перші дні й тижні українські художники, як усі громадяни, прагнули максимально допомогти державі вистояти. Феномен волонтерського руху в Україні, підтримка інших країн іще будуть вивчені та описані. Митці надсилали гроші для армії, віддавали роботи на благодійні аукціони. Сподівалися, що цей жах довго не може тривати, але швидко стало зрозуміло, що це – марафон і боротьба за виживання. Хтось був мобілізований до війська, хтось сам записався у загони територіальної оборони.

Ті, хто на війні, не мають можливості малювати. «Тепер навіть не хочеться вдихнути запах олійної фарби, а колись ця потреба була», – нещодавно сказав мені відомий львівський художник Євген Равський, повернувшись на короткий час з фронту, куди він пішов добровільно.

Ті, хто не на війні, реагують по-різному, як і належить митцям.

¹ Укрінформ, 7 березня 2022 року: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3422826-zaluznij-zvernuvsa-do-komandiriv-ludske-zitta-na-jvisij-prioritet.html> (доступ: 10.03.2023).

² Обращение президента Российской Федерации, 21 лютого 2022 року: <http://kremlin.ru/events/president/news/67828/videos> (доступ: 10.03.2023).

Костянтин Сігов

ХТО ДОПОМОЖЕ НАМ НЕ ОПУСТИТИ РУКИ?¹

Заради кого?

У лютому 2022 року багато хто на Заході був упевнений у тому, що сили, задіяні в російсько-українській війні, надто нерівні, що у Києва немає шансів дати здачі великому ведмедю. Вони знали, що це неможливо. А українці не знали, що це неможливо, і вони це зробили.

Хто вони взагалі такі? Звідки в них ця неймовірна енергія, яка, здавалося б, уся залишилася в міфах про труди Геркулеса та Астерікса? Звідки вони взяли й що вони собі дозволяють?

Це здивування відчувалося у питаннях журналістів для незліченних інтерв'ю західним телеканалам, які після 24 лютого дзвонили мені й намагалися розібратися: «Що у вас там в Києві відбувається?»

Іншу інтонацію я почув у запитаннях Лори Мандевілл, яка в середині березня розпитувала мене в інтерв'ю для «Фігаро» про таємницю «скарбу українського опору». Чи пробудить він Європу? Ось ключове питання. Саму його постановку заперечує тиран у Кремлі.

«Росія бачить у Європі свою здобич, яка рано чи пізно їй дістанеться внаслідок наших розбратів; вона розпалює в нас анархію, сподіваючись скористатися розпадом, якому сама ж

¹ Післямова до книги інтерв'ю з Лорою Мандевілл Quand l'Ukraine se lève. La naissance d'une nouvelle Europe [«Україна випростала нас. Народження нової Європи»] France.Talent Editions. 2022.

і сприяла, оскільки він відповідає її задумам». Упродовж надто тривалого часу до цієї думки маркіза де Кюстіна чомусь не хочуть серйозно поставитися в Парижі, Берліні чи Римі – з постійністю, гідною кращого застосування.

«Роз'єднаний і хворий Захід, який теж дрімав, зрештою зрозумів ставку в цій гігантській грі й консолідувався, щоб показати свою єдність з Україною». Усвідомлення необхідності народження нової солідарності в Європі, про яку тут говорить Лора Мандевілль, є вирішальним чинником. Наскільки глибоко й сильно вплине він на наше майбутнє? Чи обмежаться французи тим, що завважають афористичний стиль Лори Мандевілль, відклавши її думки в умовний контекст, що йде від маркіза де Кюстіна? Чи спостерігаємо ми зараз зміну культурної парадигми та звільнення Парижа від звичної ментальної залежності, подібної до звільнення Берліна від енергетичної залежності та маніпуляцій «Газпрому»?

Після перших російських бомбардувань Києва 24 лютого болісна тривога неслася до нас удень і вночі з північного сходу. Але й до виття сирен тривоги людина зникає.

Сьогодні західні звістки надсилають сигнали тривоги не тілу, а розуму... Я не хочу припускати, що відмова від здорового глузду візьме гору у французьких політичних суперечках. Наголошу лише на одній лінії засліплення тих, кого спокусила брехня тирана про «традиційні цінності».

Чому Путін так недооцінює західних людей загалом і особливо українців? Його абсолютно цинічна зневага до європейців грає з ним злий жарт. Чи помиляється він у своїх найгірших припущеннях про реальність наших суспільств? Чи саму реальність він намагається понівечити настільки, щоб вона опустилася до його монструозних схем? Сьогодні важелі його злочинного режиму – шантаж голодом, холодом і ядерною пустелею – визначають навички радянського КДБ. «Слабку ланку» нашого опору він шукає в Європі. Чи знайде він цю ланку? Чи вдасться йому розірвати ланцюг нашої солідарності?

Лев Копелєв

І СОТВОРИВ СОБІ КУМИРА

Про книгу Льва Копелєва «І сотворив собі кумира»

У заголовку недаремно обіграно біблійний вислів «Не сотвори собі кумира»: упродовж віків людям властиво шукати когось, хто за них усе вирішить, хто пообіцяє їм розв'язати їхні проблеми, запалить маси ідеєю, метою, візьме на себе відповідальність. Великою істиною ще у кінці XIX століття називав цей вираз Володимир Короленко, а подальша історія знову і знову це підтверджувала. Автобіографічна сага Льва Копелєва – розповідь про час, про століття, яке український філософ Мирослав Попович назвав «червоним століттям». І оскільки свій шлях автор простежує від самих витоків, відтоді як себе пам'ятає, оскільки намагається не тільки все осмислити й проаналізувати, але й спокутувати «вільні і невольні» провини – в цій розповіді проглядають і жанрові риси «роману виховання», і «сповідь сина віку», і ще багато чого. Надзвичайно приваблює, що, на відміну від великого числа мемуаристів, Л. Копелєв не шукає собі виправдання, не прикривається особливостями пережитого часу: як людина совісна й відповідальна, він прагне насамперед, бодай заднім числом, зрозуміти, свідком та учасником чого був.

Хто такий Лев Копелєв? Добре знаний свого часу критик, перекладач і публіцист, літературознавець-германіст, автор

багатьох праць із цього фаху. Його вважав своїм другом Генріх Бьолль. Але також він дисидент-правозахисник, в'язень ГУЛА-Гу, «підписант» протестних листів проти переслідування дисидентів. Після заборони публікуватися та викладати поширював свої твори через самвидав. У кінці 1980 року виїхав до Федеративної Республіки Німеччини за виїзною візою терміном на рік, проте вже на початку наступного року, тобто через короткий час, був позбавлений радянського громадянства (воно було відновлене лише через неповних 10 років). Того ж 1981 року став професором Вуппертальського університету, згодом також почесним доктором філософії Кельнського університету. Саме там, у Кельні, Копелев помер 1997 року у віці 85 років. Інший близький друг, поет Владімір Корнілов, мав усі підстави назвати життя Копелева «бурхливим та парадоксальним».

Можливо, з історичного погляду найцінніше у першій книзі мемуарів Копелева – розділ, присвячений фатальним хлібозаготівлям 1933 року в Україні, наслідком яких був Голодомор-геноцид. Юний Копелев брав безпосередню участь у виїмці хліба в селян і свято вірив, що так треба, що все правильно. Натомість через роки й десятиліття він не тільки проніс пекучий сором та почуття нескасовної провини, але й чи не першим почав говорити про це – тоді, коли події 1932–1933 років ще замовчувались, коли здавалося, що ця змова мовчання – назавжди.

Проте читачам альманаху «Єгупець» пропонується перший розділ цієї мудрої, мужньої та іронічної книги, оскільки в цьому розділі міститься розповідь про Київ «бурхливої та парадоксальної» пори авторового раннього дитинства.

Очима дитини ті епохальні події набувають незвичного вигляду: дитяча свідомість фіксує те, що, напевно, промине як неважливе, не варте уваги, свідомість доросла, зосереджена на зовсім інших речах, – але через багато років може виявитися, що свою цінність – і навіть неповторний чар – мають також і такі безпрецедентні спогади.

Елеонора Соловей

БЕЗ ЦАРЯ, АЛЕ ЩЕ З БОГОМ

Розділ перший

Де та дитина, що була колись мною?
Чи живе ще вона в мені, а чи її вже немає?
Пабло Неруда

...сохраню ли я наследство,
Уроки детства, память детства?
Елена Аксельрод

1

Літо 1917 року. Нянька – Поліна Максимівна – мама називала її «боною» – гуляє Хрещатиком зі мною і моїм дворічним братом Санею. Раптом метушня. Шум. Няня заштовхує мене у під'їзд. Бруківкою рухається різноголосий галасливий натовп. Люди юрмляться біля краю тротуару. З-під няньчиного ліктя бачу прапори триколірні і червоні. На плечах несуть чоловіка, котрий махає руками і щось кричить. Довкола говорять: «Керенського понесли». Мені передається переляк няньки, але з ним і збуджена цікавість. Нянька любить царя і ненавидить Керенського – «хриstopродавець, батюшку царя заарештував... Ось цар повернеться, повісять цього, а чорти до пекла понесуть». Страшно бачити людину, приречену на таке. Нянька заштовхує мене глибше до під'їзду. На руках у неї товстий Саня. Їй важко, а я хочу бачити й чути. Моторошно, гріх – і все ж нестримно приваблює. Натовп проходить, строкатий, здіблений, шумний. Не розрізняю обличчя і голосів...

Няньці я вірю. Але у дідуса у вітальні на стіні портрет: носатий, волосся їжачком, френч, як у мого батька. Нічого страшного. Це Керенський. Дідусь говорить: «Він хороша людина; за свободу, за справедливість».

Ісак Бабель
ОПОВІДАННЯ

ІСТОРІЯ МОГО ГОЛУБНИКА

Максимові Горькому

Коли я був малим, мені дуже кортіло мати голубник. За все життя не мав палкішого бажання. Мені було дев'ять, коли батько пообіцявся дати грошей на купівлю шалівки і трьох пар голубів. Тоді йшов тисяча дев'ятсот четвертий рік. Я готувався до іспитів у підготовчий клас Миколаївської гімназії. Рідня моя мешкала в місті Миколаєві Херсонської губернії. Цієї губернії більше немає, наше місто відійшло до Одеського району.

Мені було лише дев'ять, і я боявся іспитів. З обох предметів – російської та арифметики – мені не можна було одержати менше п'яти балів. Відсоткова норма була в нашій гімназії складна – лише п'ять відсотків. Із сорока хлопчиків тільки двоє євреїв могли вступити до підготовчого класу. Вчителі запитували цих хлопчиків хитро, нікого не запитували так вигадливо, як нас. Отож батько вимагав двох п'ятірок із «хрестами», коли обіцявся купити голубів. Він геть вимордував мене, я запав у нескінченний сон наяву, в довгий діточий сон відчаю, і пішов на іспит у цьому сні, і все ж таки впорався ліпше від інших.

Я був здібний до наук. Учителі, нехай і хитрували, не могли відібрати в мене розуму і спраглої пам'яті. Я був здібний до наук й одержав дві п'ятірки. Проте потім усе змінилось. Харитон

* * *

Що стане з нами, мудрецями,
як вороженьки навісні
насунуть битися із нами
за Соломона курені?

Куди ти, мудросте, дівалась,
де прах твій, у яких горах?
Чи ця безодня відкривалась
пророкам у безстрашних снах?

Невже бездумство понад розум,
борня за владу
влад міцніш?
Бреду і вірю: в безголоссі
я виживу між бездоріж.

А може, вчитися у листя
хоробріших, мудріших снів?
Про що той паросток молився,
що лютий вітер вчора змів?

* * *

Гілку гойдає, гойдає, гойдає,
гілчина іншість в око впадає:
адже гніздо хилитає на ній,
то не за себе їй боязко, ні —
має у бурю кого пожаліти,
має заради кого вціліти,
гілку тримають надія і страх.
Виють погрози у лютих вітрах,

Олександр Левіч і Яким Левіч, художники, члени авторського колективу меморіального знаку «Менора», 1996 рік. З архіву Олександра Левіча.

Особливий сантимент Яким Давидович мав до світлин, де вони з Анатолієм Лимаревим і Григором Тютюнником. Це була особлива дружба чи таке ставлення пов'язане зі втратою друзів?

О. Л.: Це була вельми тонка співучасть, на дуже глибинному, внутрішньому рівні. Тютюнник уважав тата за кращого свого ілюстратора, бо йому не доводилося нічого пояснювати. Обидва, і Лимарев, і Тютюнник, пішли з життя добровільно, для тата це був вчинок.

У Анатолія Лимарева був такий цікавий вираз, тато був із ним солідарний, щодо чужої картини: «Бридко, але живе». При тому, що картина ця могла бути не близькою, належати до іншого напрямку, ось це «живе» завжди було найголовнішим.

відливають переважно шматками. Після цього все зварюється, зачеканюється. Тато рисував, я ліпив. Мені близько, що він обрав сюжет з історії єврейського народу, близька неоднозначність сюжету в прочитанні фігур, які проходять повз. Це такий єврейський пам'ятник, спроба осмислити те, що сталося. Роботу зробили доволі швидко. Збереглася гіпсова модель центральної частини Менори. Пам'ятаю, паралельно робили меморіальну дошку Шамілю. Її мали встановити на фасаді однієї будівлі у Кріпосному провулку. Часи були важкі, бронзи бракувало, всю бронзу пустили на Менору. Дошку Шамілю тимчасово зробили гіпсовою, до дня відкриття її пофарбували, пізніше відлили у бронзі.

*Рельєф «Жертвопринесення Авраама».
Фрагмент центральної частини
Менори (Яким Левіч).*

Батько розповідав про причину вибору саме такого сюжету для рельєфу?

В. Є.: Яким Давидович завжди дуже чітко вибудовував логічні зв'язки, він бачив тільки цей сюжет. «Тому що це фігура батька і фігура дитини», – сказав він.

О. А.: Це було мов навіяння, і це означало таке: Авраам готовий принести в жертву єдиного, довгоочікуваного сина. За готовність принести цю жертву Бог його нагороджує подальшим

Йона Зайцев

Біля того ж схилу, на терасах ближче до Нагірної вулиці, у 1896 році влаштував свою цегельню єврейський купець і меценат Йона Мордкович Зайцев. Вона, зокрема, забезпечувала матеріалом будівельні роботи для благодійного закладу Зайцева – безкоштовної хірургічної лікарні у межах тієї ж садиби (тепер офісне приміщення на Кирилівській, 61). Після смерті мецената у 1907 році ділянку успадкував його син Маркус Зайцев. Він заходився продовжувати батьківську справу, розширив добротинний комплекс. Але упродовж

Цегельня Зайцева. Фото 1910-х рр.

Отже, Яків Бернер вклав частину грошей у садиби з прибутковими будинками в центрі Києва. Найзначнішою була ділянка на перетині вулиць Фундуклеївської (Богдана Хмельницького), 26 та Володимирської, навпроти Оперного театру. Тут колись стояв наріжний будинок із готелем «Північний» (не зберігся); поруч на Фундуклеївській у 1902–1904 роках коштом Бернера було зведено ще один готель, відомий під назвою «Ермітаж», із житловим флігелем. Належали йому і садиби на Хрещатику (в одній із них нині розташований ЦУМ). На теперішньому бульварі Тараса Шевченка, 1 збереглася будівля власної резиденції Якова Бернера, на завершенні фасаду якої досі видно ініціали «ЯБ».

Упродовж 23 років (1883–1906) Яків Бернер незмінно посідав місце гласного Міської думи. Ділові здібності підприємця ставали у пригоді, коли Бернер брав участь у різних муніципальних комітетах і комісіях. Він також проявив себе на ниві благодійності, при цьому вмів справити найефектніше враження за найменших витрат: *«Там, где А., Б., В. и др. жертвовали по одной, две, три тысячи рублей, Я. Бернер выделялся тем, что жертвовал десять, пятнадцать тысяч, но, к сожалению, не рублей, а кирпича, что составляло стоимость в сто руб.»*¹⁷. Втім, у своїй духівниці Яків Миколайович заповів значні суми на храмове будівництво та на зведення нового корпусу міської лікарні.

Нині великі цегельні наприкінці Великої Васильківської

Надгробок Якова Бернера на новій частині Байкова кладовища. Фото автора.

¹⁷ [Ярон С.] Киев в восьмидесятих годах: Воспоминания старожила. – К., 1910. – С. 186.

Юлія Веретеннікова

ПРОСТО РОБОТА

– Юлечко, смерть – це просто робота. Така ж, як і будь-яка інша. І я повинен зробити її добре та гідно, без істерик і пафосу. За можливості, нікого не образивши і не засмутивши. Ви мене розумієте?..

Я дуже розуміла. Ми розмовляли про смерть часто, частіше, ніж мені хотілося б. Відхід чи перехід зі світу в світ був однією із важливих тем у роздумах Мирона Петровського, але, здається, він ніде прямо ці роздуми не розвивав, не писав про це. Хоча думав багато. Про те, як належить відходити і що потрібно залишити по собі.

– Ви помітили, що у всіх пушкінських творах простежується одна повторювана думка – світ без мене? І в «Памятнике», і «Пускай у гробового входа / Младая будет жизнь играть», і в «Онегине», Ленський: «Придешь ли, дева красоты, / Слезу пролить над ранней урной?» і так далі. Напевно, він постійно думав про це – що буде після нього, що збережеться про нього.

Мирон Семенович Петровський називав себе літератором чи літературознавцем, але варто було з ним розговоритися, як ставало зрозуміло, що він не вміщається у ці означення. Що він мислитель, філософ, митець – майстер. Що через літературу він намагається усвідомити світ, і його заняття Булгаковим чи

ЗМІСТ

ВІЙНА

Олена Стяжкіна

ЗАІ СЛОВА ПРО РІЧНИЦЮ 5

ОСІНЬ НАШОГО ЛЮТОГО

Уривки зі щоденника 8

ВИХІД: ВИМУШЕНІ ЕВАКУАЦІЯ ТА ЕМІГРАЦІЯ

Інтерв'ю Павла Журавля з біженцями та волонтерами

Велвлом Черніним, Артемом Федорчуком,

Шмуелем Асманом, Геннадієм Ханесом,

Мордехаєм Голубевим, Григорієм Шойхетом,

Анастасією Ореховою, Оленою Заславською,

Сабіною Еренберг, Зоряною,

рабі Зеєвом Гершензоном 23

Маріанна Кіяновська

ПОЕЗІЇ 82

Віта Сусак

МІЖ САРКАЗМОМ І СПІВЧУТТЯМ:

УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО В АМПЛІТУДАХ ВІЙНИ 92

Ольга Самолевська

ПОЕЗІЇ 103

Костянтин Сігов

ХТО ДОПОМОЖЕ НАМ НЕ ОПУСТИТИ РУКИ? 108

ПЕРЕДВОЄННЕ

ПРОЗА

Лев Копелєв

І СОТВОРИВ СОБІ КУМИРА

Без царя, але ще з Богом. Розділ перший

Передмова Елеонори Соловей 119

З російської переклала Елеонора Соловей

Велвл Чернін

ЄВРЕЙСЬКІ ФАКТАЗІЇ

Передмова чи від автора 142

Джин, якого звать Шимон 144

З циклу про їдишистський гелтахт:

Яке страшне місце сіє 159

Одна з мандрівок Венямина П'ятого 162

Хаврута 183

Пророки і дурні 193

Гофштейн 231

Великий чоловік та янгол 234

Подорож на північ 237

Краєвид 242

Простий сенс 247

З їдишу переклав автор

Марек Гласко

Я НЕ ХОЧУ ПЕРЕЖИТИ ЦЮ ВІЙНУ...

Три оповідання (Шукачі зірок, Місяць Матері Божої, Солдат)

Передмова Лариси Андріївської 249

З польської переклала Лариса Андріївська

Ісак Бабель

ОПОВІДАННЯ

Історія мого голубника 270

У підвалі 282

Пробудження 291

З російської переклала Лариса Андріївська

ПОЕЗІЯ

Олена Аксельрод

ПОЕЗІЇ 299

З російської переклала Юлія Шекет

Наталія Хаткіна

ПОЕЗІЇ 304

«ЗУХВАЛЕ ЄВРЕЙСЬКЕ ВІКОНЦЕ»

Поезії

Ільзе Вебер, Зузанна Гінчанка, Мордехай Гебіртіг,

Владислав Шленгель, Дебора Фогель, Рут Маєр,

Гертруд Кольмар, Хана Сенеш,

Зельма Меєрбаум-Айзінгер 311

Уклала добірку та переклала з польської Наталія Бельченко

Халіна Посвятовська

ПОМІЖ ЛЮБОВ'Ю І СЛОВОМ

Вірші з книги перекладів 323

З польської переклала Олена Малішевська

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ МЕМОРІАЛЬНОГО ЗНАКУ «МЕНОРА»
В БАБИНОМУ ЯРУ

«КОНЦЕПЦІЯ РАДЯНСЬКОГО МОНУМЕНТА
БУЛА ПОДОЛАНА»

Інтерв'ю Світлани Сімакової з **Олександром Левічем**

і Валентиною Єсиповою 342

З російської переклала Юлія Шекет

«Я ЗРАДІВ, КОЛИ ПОБАЧИВ МЕНОРУ»

Інтерв'ю Світлани Сімакової з **Сергієм Комісаренком 376**

Михайло Кальницький

КИЇВСЬКА ЦЕГЛА ТА ЇЇ ВИРОБНИЦТВО

НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ 403

СПОГАДИ

Юлія Веретеннікова

ПРОСТО РОБОТА

спогад про Мирона Петровського 423

З російської переклала Ріна Ісаєва

МИСТЕЦТВО

«ЗАСЛУЖИТИ ЛЮБОВ ПРОСТОРУ»

Інтерв'ю Світлани Сімакової з **Матвієм Вайсбергом** 440

З російської переклала Юлія Шекет

In MEMORIAM

Сара Файнберг

**«ТВОЯ ДУША ВИХОДИТЬ НА МАЙДАН,
ЦЬОГО РАЗУ НА МАЙДАН ВІЧНОСТІ»**..... 473

З російської переклала Юлія Шекет